

DAMIR SMILJANIĆ
Filozofski fakultet, Novi Sad

ANTI-FILOZOFIJA ILI META-FILOZOFIJA? IMPLIKACIJE VITGENŠTAJNOVOG STAVA PREMA FILOZOFIJI

Sažetak: U sledećem članku će se diskutovati implikacije Vitgenštajnovog stava prema filozofiji. Razmatraće se pitanje da li je njegov stav samo negativan i povlači li negaciju filozofije za sobom – ili iz njega sledi pogled na filozofiju koji u njoj vidi samostalnu teoretsku aktivnost. Na kraju se, polazeći od diskusije paragrafa 121 iz *Filozofskih istraživanja*, razmatra mogućnost da se pregledno prikazivanje jezičkih igara u filozofiji kao zadatak dodeli *metafilozofiji* kao zasebnoj disciplini koja izbegava identifikaciju sa filozofskim stanovištima.

Ključne reči: Vitgenštajn, *Tractatus*, *Filozofska istraživanja*, redukcionizam, minimalizam, kritika jezika, filozofske jezičke igre, pregledan prikaz, metafilozofija

I UVODNA REČ

Kako god se postavili prema Ludvigu Vitgenštajnu – da li ga odobravali ili osporavali – moramo priznati da je njegovo delo ostavilo dubok trag u modernoj filozofiji. Pa iako sebe nije video u ulozi nekog „reformatora“ filozofije, on je barem indirektno imao udela u „transformaciji filozofije“¹ (K.-O. Apel) u dvadesetom veku. Sa njim se u savremenoj filozofiji ustalio jedan metod filozofiranja koji svoju orijentaciju ne traži u ontološkom prikazu stvarnosti, već koji svoj sistematski akcenat stavlja na detaljnu *analizu jezičkih problema*. Moderna *analitička filozofija* je nezamisliva bez Vitgenštajna, a njegov uticaj nije ograničen samo na tu struju savremene filozofske misli. Ono što Vitgenštajna čini posebno „atraktivnim“ je njegov nekonvencionalni način razmišljanja koji se odrekao zahteva za (naknadnom) sistematizacijom iskazanog, jedan *stil* mišljenja kome je pre stalo da ukaže na probleme, nego da ih reši – a iznad svega toga njegov pokušaj radikalne *kritike jezika*.

Kada je reč o određenju filozofije kod Vitgenštajna, u vidu se mora imati činjenica da je ono obično samo *implicitno*, da se dešava *uzgred*, da nije glavni predmet njegovog mišljenja. Ali koliko god to paradoksalno zvučalo, može se reći da je upravo činjenica da Vitgenštajn izbegava patetičan govor o „suštini“ filozofije deo odgovora na pitanje kako valja poimati filozofiju. Transformacija – da se još jednom poslužim onim Ape-

1 Upor. Apelovu interpretaciju u: Karl-Otto Apel, *Transformacija filozofije*, Sarajevo 1980.

lovim terminom – se ovde ne promišlja, već konkretno (i doslovno) *sprovodi u delo*. Međutim, uzimajući u obzir opšteprihvaćenu podelu Vitgenštajnovog opusa na formalno-logičku analizu jezika u *Logičko-filozofskoj raspravi* (Vitgenštajn I) i pragmatičku analizu jezičkih igara i njihovih pravila u *Filozofskim istraživanjima* (Vitgenštajn II), za pretpostaviti je da to metodološko preorijentisanje nije ostalo bez posledica po njegov stav prema filozofiji, pa posebno treba razmotriti eventualne diference između „ranijeg“ i „kasnijeg“ shvatanja uloge i potencijala filozofije. U narednom će se ukratko prikazati kako se ovaj mislilac postavlja prema samoj filozofiji: prvo u *Logičko-filozofskoj raspravi* (II), a zatim u *Filozofskim istraživanjima* (III), da bi se na osnovu prikazanog pokušao odrediti zadatak jedne discipline koja bi se isključivo bavila strukturom filozofskog mišljenja (IV). Videćemo na koji način se *pomoću* Vitgenštajna možemo postaviti prema filozofiji: sa izvesnom *distancom* prema njoj, ali poštujući njen *integritet*.

II POIMANJE FILOZOFIJE U *TRACTATUS*-U

Na koji način *Tractatus logico-philosophicus* (1921) određuje suštinu i zadatak filozofije? Dvojako: *redukcionistički* i *minimalistički*. „Redukcionističkim“ shvatanjem filozofije se može smatrati ono koje ne priznaje filozofiju kao samostalnu disciplinu mišljenja, već je vidi asimilovanu od strane nekih drugih (već ustaljenih, etabliranih) disciplina. Klasičan primer za to je srednjovekovna redukcija filozofije na teologiju, a u novije vreme to je prilagođavanje filozofije eksplanatornim i drugim zahtevima prirodnih nauka. Vitgenštajn I je na poslednjem stanovištu. U mnogome se njegov stav prema filozofiji podudara sa onim koji su zastupali Rudolf Karnap, Moric Šlik i drugi pozitivisti: filozofija je samo onda od koristi, ako teoretski primat prepusti prirodnim naukama i njihovim metodama. Filozofija je moguća samo kao *appendix* metodologiji prirodnih nauka ili, pak, sama čini tu metodologiju. Kao ilustracija takvog stava neka posluži upravo citat iz samog *Tractatus*-a: „Ispravna metoda filozofije bila bi zapravo ova: ne reći ništa, nego ono što se može reći, dakle stavove prirodne nauke – dakle nešto što nema nikakve veze s filozofijom – i zatim uvijek kada bi netko drugi htio reći nešto metafizičko pokazati mu da nije dao nikakvo značenje izvjesnim znakovima u svojim stavovima. Ova metoda bila bi nezadovoljavajuća za drugoga – on ne bi imao osjećaj da ga učimo filozofiju – ali ona bi bila jedina strogo ispravna“ (6.53)². Jasno je iz ovog citata protiv čega je uperena asimilacija filozofije od strane prirodnih nauka – protiv *metafizike* kao klasične forme filozofskog promišljanja problema. Hijerarhija, koja odatle sledi, sasvim je transparentna: filozofija može biti ili *iznad* ili *ispod* prirodnih nauka, ali nikako na istoj ravni sa njima³. Smisao filozofije se vidi u eliminaciji (metafizičkog) besmisla i isključivom priznavanju suvislog sklopa stavova u okviru (prirodnih) nauka. Sama filozofska metoda, ovako redukovana, nije ništa drugo do (doslovno) *reductio [metaphysicae] ad absurdum*.

2 Ludwig Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, Sarajevo 1987, str. 189. (U zagradi posle citata se navodi broj stava.)

3 Upor. isto, str. 73 (4.111).

Da se smisao filozofije ne dobija samo iz ovakvog dvostrukog⁴ negativnog određenja pokazuje Vitgenštajnov stav po kom je filozofija *kritika jezika*⁵. Takvo (pozitivno) određenje filozofije karakteristično je danas za čitavu *analitičku filozofiju*, a – kako je već gore napomenuto – upravo je Vitgenštajn svojim načinom rešavanja (ili bolje reći: preispitivanja) filozofskih problema doprineo da se u okviru savremene filozofije ustali jezičko-kritička metoda. Jedno opširnije određenje filozofije on daje nešto kasnije: „Svrha je filozofije logičko razjašnjavanje misli. | Filozofija nije teorija, nego aktivnost“⁶ (4.112). Ovo mesto je simptomatično za stav ranog Vitgenštajna prema filozofiji. Naime, pokazuje se na neki način *nesamostalnost* filozofije – ona nema sopstvene probleme⁷, već ih nalazi ili pak preuzima iz prirodnih nauka. Ne postoje filozofski stavovi kao takvi, samo *interpretacija* (suvislih) naučnih stavova (u *Filozofskim istraživanjima* će ovima pridoći i stavovi svakodnevnog jezika). Filozofija dobija status *granične discipline*, one koja ograničava sporno područje prirodnih nauka (4.113); štaviše, ona pravi granicu između *mislivog* i *nemislivog*, u sâmo nemislivo unosi diferencu pokazujući ono što se dâ misliti (4.114). Ona se treba rukovoditi idejom *jasnoće* kao merodavnom, jer samo ono što se jasno može izgovoriti može da dobije predikat suvislog, sve ono što je nejasno formulisano treba pak isključiti iz domena suvislog (filozofskog) govora. Pošto se jasno prikazivanje (sopstvenih) misli može smatrati *minimalnim* uslovom koji filozofija valja zadovoljiti kako bi se konstituisala kao disciplina mišljenja, ovakvo poimanje filozofije, kako ga pored onog čisto negativnog možemo naći u *Tractatus*-u, možemo smatrati „minimalističkim“. Po Vitgenštajnu onaj uslov nije samo nužan, već je i dovoljan, da bi neku aktivnost mogli smatrati filozofskom.

Mogao bi se steći utisak da je Vitgenštajnova rana filozofija *filozofija bez onog filozofskog*. Ipak smatram da je ono filozofsko na njoj upravo to forsiranje *privativnog* (suštinskog nedostatka smisla). Da se suština stvarnosti ne može izraziti filozofskim jezikom nije nefilozofski, već filozofski stav, jer se polazi od toga da ona uopšte ima *suštinu* o kojoj se na neki način može suvislo govoriti. No nije li i *besmisao* deo stvarnosti, a kao takav suvislo opisiv?⁸ Naravno, Vitgenštajn ne odbacuje mogućnost jedne suvisle filozofije; naprotiv, time što postulira jednakost forme stvarnosti i logičke forme (jezika) on *logici* (jednoj *filozofskoj* disciplini!) daje primat u odnosu na druge

4 Dvostruko u sledećem smislu: (1) Filozofija *nije* nauka. (2) Zadatak filozofije leži u *eliminaciji* besmislenih stavova (uključujući i sopstvene).

5 Upor. isto, str. 61 (4.0031).

6 Isto, str. 73. (Crta unutar citata ukazuje na to da su stavovi razdvojeni pasusom.)

7 Ako ih i ima, oni nemaju smisla. „Većina stavova i pitanja koji su bili napisani o filozofskim stvarima nisu lažni, nego besmisleni. Zato na pitanja ove vrste uopće ne možemo odgovoriti, nego možemo samo utvrditi njihovu besmislenost. Većina pitanja i stavova filozofa počiva na tome što mi ne razumijemo logiku našeg jezika. | (...) | I zato nije čudnovato što najdublji problemi zapravo nisu *nikakvi* problemi.“ (Isto, str. 61 – 4.003.) Ovo je, naravno, vrlo diskutabilno.

8 Tako je i jedna *bajka* suvisla priča, iako joj ništa (ili skoro ništa) u stvarnosti ne odgovara. Uzeta kao celina, ona je fiktivna, ali suvislost joj obezbeđuje interna (narativna) konzistentnost. Ako se, pak, kaže da je deo ili većina pripovedanih sekvenci koncipirana po *analogiji* sa stvarnošću, a ova logički uređena, dakle, da oni stavovi bajke imaju smisla koji se mogu razumeti zahvaljujući razumevanju analognih procesa u onoj „pravoj“ stvarnosti, ostaje kao problem da se odredi tzv. *tertium comparationis*, ono što tek omogućuje analogiju realnog i fiktivnog. Pitanje je da li ga treba tražiti u logici ili negde drugde.

discipline što je odlika onog filozofskog pravca koji se obično naziva *logicizmom* (pored Vitgenštajna kao predstavnici se mogu navesti Bolcano, Frege, Rasl). Ali već time što insistira na identitetu dveju formi on *hipostazira* logički momenat, zastupa tezu o logičkom karakteru stvarnosti – a to je jedna filozofska teza, na kraju čak i *hipostaza*.⁹ Svaki filozofski pravac, tako i logicizam, *preteruje* tako što jednoj vrsti objašnjavajućih kategorija daje veću vrednost u odnosu na druge. Tako je i stav da je filozofija samo interpretacija (naučnih) iskaza *hiperboličkog* karaktera: iako se čini da filozofiji daje manje od onoga što joj – ako ništa drugo, onda po nekom istorijskom pravu – pripada, on, naprotiv, tvrdi *više* od toga, određuje je jednostrano, izostavljajući druge aspekte filozofiranja koji su *iz druge perspektive* relevantni za njegovo određenje (npr. davanje argumenata, sistematizovanje stavova ili znanja i sl.). Slične hipostaze su i tvrdnje drugih filozofa, npr. one da je filozofija nauka, da se ona može naučiti, da je istinita samo kao sistem itd. Filozofija je uvek *hiper-filozofija* – takođe i ona pozitivistička.

III POIMANJE FILOZOFIJE U FILOZOFSKIM ISTRAŽIVANJIMA

Shodno već napomenutom pragmatičkom obrtu u Vitgenštajnovoj poznoj filozofiji, za očekivati je da te promene neće ostati bez posledica po njegov stav prema filozofiji. Istina, platforma koja određuje taj stav se ni u *Filozofskim istraživanjima* (1953) nije promenila: refleksija jezika, njegovih mogućnosti i granica, i dalje je glavna tema Vitgenštajnovih razmišljanja. Svakako, domen interesa je sa formalno-sintaktičke ravni proširen na pragmatičku ravan; ne radi se više prevashodno o formalno-logičkoj rekonstrukciji strukturnog sklopa stavova i njihovih referentnih objekata (stanja stvari), nego se akcenat pomera na analizu svakodnevnog govora, odnosno jezika, na kontekst u kom se tek može razumeti smisao tzv. *jezičkih igara*, iako se ne zapostavlja ni više formalni problem *pravila* tih igara, načina na koji one funkcionišu. Samim tim i filozofija dobija nove zadatke. Da uopšte može da dobije nove zadatke znači da se ne ograničava na pomoćnu disciplinu prirodnih nauka, da se njena uloga ne vidi samo u interpretaciji naučnih stavova. Štaviše, filozofija ima posla sa svojevrsnim problemima („Rešavaju se problemi (odstranjuju teškoće), a ne *jedan* problem“¹⁰ (§ 133)), a moguće je *više* rešenja tih problema: „Ne postoji *jedan* filozofski metod, ali ima, dakako, metoda, u neku ruku različitih terapija“¹¹. Vitgenštajn ovde zastupa *autonomiju* filozofskog istraživanja (naravno, *cum grano salis*), takođe i *metodološki pluralizam* u specifičnom smislu (*terapeutski* koncept metode). Da li to znači da se njegov stav prema filozofiji *radikalno* promenio?

9 Naravno da Vitgenštajn nije toliko naivan da previdi problem hipostaziranja onog logičkog. To već u *Tractatus*-u pokazuju upravo njegove napomene o *mističnom*, da se nešto (svet) *pokazuje* kao takvo. Upor. 6.522. A kraj njegove rasprave, kada (na skoro samoironičan način) preispituje sopstvenu metodu time što smatra da onaj ko je pravilno upotrebilo nije rešio nijedan od *pravih* problema, onih problema koje postavlja sâm život (6.54), pokazuje da je svestan preteranosti sopstvenih zahteva.

10 Ludvig Vitgenštajn, *Filozofska istraživanja*, Beograd 1969, str. 89. (U zagradi se navodi broj paragrafa.)

11 Isto.

Neki stavovi iz *Filozofskih istraživanja* imaju sličnosti sa onim iz *Tractatus*-a, gde preovlađuje *skepticizam* kad je u pitanju ocena mogućnosti filozofije da pomogne u rešavanju problema. Tako npr. u paragrafu 124 stoji: „Filozofija ni na koji način ne sme da se upliće u aktuelnu upotrebu jezika; ona na kraju može, dakle, samo da je opiše. | Jer ona ne može ni da je zasnuje. | Ona ostavlja sve kako jeste.“¹² (Posebno ovaj stav najveće Herberta Markuzea na žestoku kritiku Vitgenštajna u *Čoveku jedne dimenzije*¹³). Domen filozofije se ograničava na *deskriptivne* zadatke: „Mora da se odstrani svako *objašnjenje*, a na mesto njega može da se pojavi samo opisivanje.“¹⁴ (§ 109). Ili se njena „misija“ vidi u svođenju metafizičke upotrebe reči na svakodnevnu (upor. § 116). Aktivnost filozofiranja nije produktivna, već *reproduktivna*: „Posao filozofa je prikupljanje uspomena u jednom određenom cilju.“¹⁵ (§ 127). Čini se da su i ovde učinci filozofiranja relativno skromni, odnosno minimalni: „Rezultati filozofije su otkrivanje kakve čiste besmislice i guka koje su izrasle razumu kad je jurišao na granice jezika. Te guke nam dopuštaju da uvidimo vrednost onog otkrića.“¹⁶ (§ 119). Vitgenštajn se tako pita: „Odakle ovo razmatranje dobija svoj značaj, budući da izgleda da ono samo razara sve zanimljivo, tj. sve veliko i značajno?“¹⁷ (§ 118).

Na osnovu ovih zapažanja mogao bi se steći utisak da u *Filozofskim istraživanjima* nema pomaka u odnosu na njegovo ranije delo, samim tim da ne može biti reči o nekim radikalnim promenama u poimanju filozofije kod poznog Vitgenštajna. Pa ako razlike i nisu radikalne, one se ipak naziru, kao što je već naznačeno u uvodnom pasusu ovog odeljka. Filozofija svoje pozitivno određenje prima iz jedne *paradoksalne* situacije: pošto je eliminisana *skrivenost* suštine stvari od nas, od koje je polazila metafizika u svojim istraživanjima stvari, ostala je *svakodnevnost* našeg ophođenja sa stvarima kao ono *samorazumljivo* – ali sada upravo ta samorazumljivost postaje problematična: „Oni aspekti stvari koji su za nas najvažniji prikriiveni su jednostavnošću i svakodnevnošću. (To ne možemo da primetimo – zato što nam je uvek pred očima). Čovek uopšte ne uočava prave osnove svoga istraživanja. Sem ako *to* nije jednom uočio. – A to znači: ono što smo jednom videli, a najupadljivije je i najjače, ne uočavamo više.“¹⁸ (§ 129). Ovaj paragraf je ključan za određenje (pozitivnog) zadatka filozofije, odnosno iz ovde skiciranog opšteg problema nazire se njegovo rešenje. Filozofija postaje onom disciplinom koja upravo preispituje ono što se razume po sebi, ona ga tematizuje i problematizuje. Ono što nam je *najprisnije* najviše se *skriva* pred nama. Na neki način ovde je u obzir uzeta *mistična* dimenzija stvarnosti, o kojoj je Vitgenštajn govorio u *Tractatus*-u kao o onom što ostaje posle kritičke destrukcije metafizike i rekonstrukcije logike jezika: *da* se nešto uopšte pokazuje kao takvo zaslužuje naše čuđenje, ne oblik ili forma u kom

12 Isto, str. 88. (Prevod prve i druge rečenice je lakše korigovan.)

13 Upor. Herbert Marcuse, *Čovek jedne dimenzije*. Rasprave o ideologiji razvijenog industrijskog društva, Sarajevo 1989, posebno str. 162–187 („Trijumf pozitivnog mišljenja: jednodimenzionalna filozofija“).

14 Ludvig Vitgenštajn, *Filozofska istraživanja*, str. 85.

15 Isto, str. 88.

16 Isto, str. 87.

17 Isto.

18 Isto, str. 89.

se ono pokazuje¹⁹. Upravo ono čime se završavaju razmatranja u *Logičko-filozofskoj raspravi*, postaje u *Filozofskim istraživanjima* samim *polazištem* filozofske refleksije, tako da bi, bez obzira na metodski ili tematski uslovljene razlike, moglo biti govora o svojevrsnom *kontinuitetu* unutar Vitgenštajnovog opusa, umesto da se postulira dubok hijat između rane i pozne faze njegove filozofije, kako se to obično čini u sekundarnoj literaturi. *Jedinstvo* unutar Vitgenštajnovе filozofije je sâmo možda ostalo *neotkriveno*.

Kao jedan od zadataka koji se postavlja pred filozofiju, koja je – da se tako kaže – u *Filozofskim istraživanjima* dobila svoju „drugу šansu“, jeste obezbeđivanje *preglednosti*, da se stekne pregled tzv. *familijarnih sličnosti* (uz „jezičke igre“ jedan od ključnih pojmova Vitgenštajna II). Javlja se potreba za *preglednim prikazom*: „Glavni izvor našeg nerazumevanja je to što nama upotreba naših reči nije *pregledna*. – Našoj gramatici nedostaje preglednost. – Posredstvom preglednog prikaza omogućeno je razumevanje koje se sastoji upravo u tome da se ‚sagledaju veze‘. Otuda značaj nalaženja i pronalaska *srednjih članova*.“²⁰ (§ 122). Drugim rečima: „Pregledno se prikazuje familija načina upotrebe jedne reči. To znači da se ne izlazi na kraj sa *jednom* vrstom iskaza, već da se *više* njih mora posmatrati, možda neke čak i izmisliti.“²¹. Ovo poslednje je potrebno zbog *jednostranosti* metoda kojima se u filozofiji prikazuju stanja stvari, što Vitgenštajn ilustruje na primeru *egzemplifikacije*: „Glavni uzrok filozofskih bolesti – jednostrana dijeta: mišljenje se ishranjuje samo jednom vrstom primera.“²² (§ 593); (Tome treba dodati da je pravo čudo ako se filozofi *uopšte* služe primerima.). Moguća „terapija“ filozofije od takve jednostranosti bi se stoga sastojala u proširenju vidika uključivanjem specifičnih razlika među posmatranim stvarima, odnosno stanjima stvari. Tako *terapeutski* prilaz filozofiji, koji predlaže Vitgenštajn, ne treba svesti samo na obezbeđivanje *preglednosti* [*Übersichtlichkeit*], već i *transparentnosti* [*Durchsichtigkeit*] prikazivanja. U tom smislu se iz Vitgenštajnovog stava prema filozofiji, onako kako ga zastupa u *Filozofskim istraživanjima*, može izvući pozitivna metodološka preporuka koja bi odista mogla biti od koristi za samu delatnost filozofa – ukoliko bi se prihvatila, filozofski jezik bi postao jasniji, a time bi se olakšalo i *razumevanje* filozofskih misli.

19 „Nije mistično *kako* je svijet, nego *da* on jest.“ (Ludwig Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, str. 187 – 6.44.)

20 Ludvig Vitgenštajn, *Filozofska istraživanja*, str. 87.

21 Richard Raatzsch [Rihard Râč], „Wittgensteins Philosophieren über das Philosophieren: Die Paragraphen 89 bis 133 ...“ [„Vitgenštajnovо filozofiranje o filozofiranju: Paragrafi 89 do 133 ...“], u: Eike von Savigny [Aјke fon Savinјi] (ed.), *Ludwig Wittgenstein, Philosophische Untersuchungen* (Klassiker Auslegen) [Edicija izlaganja klasika], Berlin 1998, 71–96, ovde: 92. [Citat preveo autor, D. S.]

22 Ludvig Vitgenštajn, *Filozofska istraživanja*, str. 189.

IV PREGLEDAN PRIKAZ FILOZOFSKIH JEZIČKIH IGARA KAO ZADATAK METAFILOZOFIJE

Kratak prikaz Vitgenštajnovih misli o suštini filozofije, njenim (eventualnim) mogućnostima i granicama, doneo je na videlo *ambivalentnost* njegovog stava prema filozofiji: s jedne strane (pre svega u *Logičko-filozofskoj raspravi*) radikalnu skepsu u dometu filozofije, u njenu samostalnost, a s druge strane uverenje da se filozofija može izboriti sa poteškoćama koje postavlja svakodnevni jezik, i po cenu zadobijanja „guka“ (upor. *Filozofska istraživanja*, § 119), kao i da može pomoći „muvi“ da izađe iz muvolovke (upor. isto, § 309), kako to na jednom mestu slikovito kaže. Ukoliko bismo hteli pretpostaviti da – bez obzira na uobičajene interpretacije – između rane i pozne faze njegovog filozofiranja postoji (prikriiveni) kontinuitet, mogli bismo reći da Vitgenštajn zastupa *pragmatističko* shvatanje filozofije, dakle, da je poima kao *aktivnost* (samo) kritičke refleksije jezika (drugim rečima: kritičke refleksije sopstvenog jezika i jezika uopšte) koju ne treba na silu sistematizovati, jer to od nje pravi veštačku konstrukciju koja ne može zadovoljiti „prosečnim“ naučnim merilima. Vitgenštajn kao anti-sistematičan mislilac je *protiv* filozofskog sistema kao forme prikazivanja filozofskih misli, jer u sistemu se misli obično moraju *ujednačavati* kako bi se održala arhitektonika sistema. Umesto toga, Vitgenštajn se zalaže za neumorno (iz)nalaženje sve finijih razlika, za ustanovljavanje familijarnih sličnosti među razmatranim stanjima stvari, a time se dobija jedna (!) metoda koju bi trebalo konsekventno primenjivati u filozofiji²³.

Zanimljivo bi bilo pitanje da li se takva metoda *konceptualne diferencijacije* (ako bi joj se mogao dati takav naziv) može primeniti i na samu filozofiju. Nije li ona neophodna upravo u jednoj tako *nepreglednoj* disciplini kao što je filozofija? Jedan *spoljašnji* pregled filozofije daje, istina, *istorija filozofije*, ali to nije dovoljno, osim ako se ne poistovete istorijski proces i razvoj filozofske misli u sistematskom pogledu (kao npr. kod Hegela u vidu istorije duha). Iz istorijske perspektive, razvoj filozofske misli se pokazuje kao višedimenzionalan sled teorija koje se nalaze u međusobnim odnosima (nadovezivanja, asimilacije, negacije, transformacije itd.), a takav proces se onda na različite načine može rekonstruisati (podela na istorijske faze, problemska orijentacija, istorija „škola“ ili „pravaca“ itd.). Ali ako bi se i dalje insistiralo na pogledu filozofije kao *integrativne* discipline, onda bi se daleko strožije moralo pristupiti problemu adekvatnog opisa filozofije. Prikaz *unutrašnjeg sklopa* koji povezuje čak i međusobno suprotstavljene pozicije morao bi se prepustiti jednoj sistematskoj disciplini koja bi apstrahovala od istorijskog aspekta, pošto ovaj – osim ako se ne pribegne nekoj teleološkoj konstrukciji – ne može da bude merodavan za određenje onog sklopa (naravno,

23 Da se ta potreba za sve suptilnijim razlikama može smatrati čak i duktusom Vitgenštajnovog filozofiranja može se zaključiti i iz jednog razgovora koji je Vitgenštajn imao sa jednim poznanikom jeseni 1948. godine, a gde je bila reč o istoriji filozofije. Naime, na pitanje sagovornika šta misli o Hegelu Vitgenštajn je navodno odgovorio: „Ne, sa Hegelom ne bih mogao ništa započeti. Čini mi se da Hegel uvek želi reći da su stvari, koje različito izgledaju, u suštini iste, dok je meni stalo do toga da pokažem da su stvari, koje izgledaju iste, u suštini različite.“ (Upor. Rush Rhees [Raš Ríz] (ed.), *Recollections of Wittgenstein* [Sećanje na Vitgenštajna], Oxford 1984, citirano prema nemačkom izdanju: Rush Rhees (Hrsg.), *Wittgenstein: Porträts und Gespräche* [Vitgenštajn: Portreti i razgovori], Frankfurt am Main 1992, str. 217.)

ne radi se o tome da se istorija filozofije kao vid prikazivanja filozofije zameni onom drugom disciplinom, već da se njom *dopuni*). Zasad se nije etablirao naziv takve discipline, što i ne čudi, pošto se u savremenoj filozofiji (osim sporadičnih pokušaja) nije još ustalila ni dovoljno jaka svest za potrebom izgradnje te discipline. Kao mogući kandidati za njen naziv bi se eventualno ponudile dosad upotrebljavane kovanice kao: *logika filozofije*²⁴, *učenje o redu* [*Ordnungslehre*]²⁵, *sistemologija*²⁶, *učenje o misaonim formama* [*Denkformenlehre*]²⁷. Ja bih predložio pojam *metafilozofija* koji se nešto češće upotrebljava (barem u anglosaksonskoj filozofiji), mada i on ostaje provizoran.

Metafilozofija bi bila ona disciplina koja daje opis filozofije, a da se pri tom ne identifikuje sa filozofskim stanovištima. Na taj način bi bila izbegnuta mogućnost da se sa određene tačke gledišta daje sud o vrednosti filozofskih teorija. Ona bi, dakle, trebalo da bude koncipirana kao *vrednosno neutralna* disciplina. To znači da njen zadatak ne bi trebalo da leži u određenju „istinitosti“ neke filozofske pozicije, u razmatranju pitanja u kojoj meri ova „odgovara“ stvarnosti, jer nju i ne interesuje *kakva* je, u suštini, stvarnost. Pošto prilaz stvarnosti imamo samo *posredno*, upravo preko filozofskih pozicija, a kako ne postoji kriterijum koji bi jednoznačno odredio kada je predmet adekvatno određen, ono što preostaje je *sagledavanje* dosad zauzetih pozicija naspram razmatranog predmeta. Upoređivanjem tih pozicija i razmatranjem složenih odnosa među njima (međusobnog isključivanja, asimilacije, povezivanja jedne pozicije sa drugom kako bi se prevazišla treća, itd.) dobija se uvid u jednu složenu *konstelaciju* predmeta, pozicija i okolnosti koja sačinjava matricu filozofskog mišljenja. Radi se, dakle, o zauzimanju jedne druge *ravni* mišljenja, ne one mišljenja o nekom predmetu, već ravni mišljenja o tom mišljenju ili, preciznije, o *mislima* koje su izražene o onom predmetu (misli kao „produkt“ predmetnog mišljenja). Mogla bi se napraviti analogija sa *objekt-* i *meta-jezikom*: dok onaj prvi imenuje stvari, ovaj drugi referiše na jezički izraz (npr. „Sve što jeste je u sebi ili u nečem drugom“ i „Stav ‚Sve što jeste je u sebi ili u nečem drugom‘ je aksiomatskog karaktera“ nisu samo različiti stavovi, već su *kao stavovi* različiti stavovi-

24 Taj pojam je koristio neokantovac Lask. Upor. Emil Lask, *Die Logik der Philosophie und die Kategorienlehre*. Eine Studie über den Herrschaftsbereich der logischen Form [*Logika filozofije i učenje o kategorijama*. Studija o području vladavine logičke forme], Tübingen 1993. Nešto više o problematici logike filozofije se može naći u radu autora: Damir Smiljanić, „Die Bedeutung des Widerspruchs für eine Logik der Philosophie“ [„Značaj protivrečnosti za logiku filozofije“], u: ARHE 09 (2008), str. 137–160.

25 Nemački izraz ‚*Ordnungslehre*‘ je kao ekvivalent pojmu logike koristio neovitalista Hans Driš. Upor. Hans Driesch, *Ordnungslehre*. Ein System des nichtmetaphysischen Teiles der Philosophie, mit besonderer Berücksichtigung der Lehre vom Werden [*Učenje o redu*. Sistem nemetafizičkog dela filozofije, sa posebnim osvrtom na učenje o bivanju], Jena 1912.

26 Ovakvo poimanje dotične discipline nalazimo kod filozofa i psihologa Karla Grösa odn. filozofa i matematičara Franca Krenera. Upor. Karl Groos, *Der Aufbau der Systeme*. Eine formale Einführung in die Philosophie [*Izgradnja sistema*. Formalni uvod u filozofiju], Leipzig 1924, zatim Franz Kröner, *Die Anarchie der philosophischen Systeme* [*Anarhija filozofskih sistema*], Graz 1970 (prvo izdanje 1929).

27 Vrlo minucioznu studiju o formama filozofskog mišljenja napisao je filozof i fizičar Hans Lajzegang. Upor. Hans Leisegang, *Denkformen* [*Misaone forme*], Berlin 1951. Upor. takođe na primeru Hegelovog mišljenja Damir Smiljanić, „Lajzegangova interpretacija misaone forme kod Hegela“, u: ARHE 05-06 (2006), str. 177–191.

vi – radi se o *formalno* različitim stavovima²⁸). Filozofija se odnosi na određenu stvar, a metafizika na samu filozofiju, a da pri tom apstrahuje od pitanja da li je stvar u (određenoj) filozofiji prikazana onako kako treba.

Međutim, zanimljivo je da je upravo Vitgenštajn osporio mogućnost jedne takve „meta-discipline“. Naime, on na jednom mestu u *Filozofskim istraživanjima* izričito isključuje takvu mogućnost: „Moglo bi se misliti: ako filozofija govori o upotrebi reči ‚filozofija‘, morala bi da postoji neka filozofija drugog reda. Ali nije baš tako, nego odgovara slučaju pravopisa, koji se bavi i rečju ‚pravopis‘, a ne postaje zato drugog reda.“²⁹ (§ 121). Ono što Vitgenštajn ovde naziva „filozofijom drugog reda“ moglo bi se smatrati onim čemu sam dao naziv „metafilozofija“. Da li ovaj Vitgenštajnov stav treba prihvatiti? Kako bismo odgovorili to pitanje, akcenat se mora staviti na dve stvari koje su ključne za njegov argument: *govor filozofije* o upotrebi reči ‚filozofija‘ i *poređenje* filozofije sa pravopisom. Kao prvo, svakako da nema smisla *jednu* filozofiju koja na određen način govori o reči ‚filozofija‘ smatrati filozofijom drugog reda, pošto njenu upotrebu te reči ne moraju deliti predstavnici drugih filozofskih pozicija – a filozofija „drugog reda“ bi upotrebu iste te reči morala opisati na način koji je prihvatljiv za sve pozicije. Tako se može – i mora – reći da, iako naizgled ima veze sa filozofijom (kao što to sugeriše sâm naziv), „metafilozofija“ sama nije filozofija, barem ne *jedna vrsta* filozofije. Kao drugo, pravopis se služi opštim pravilima pisane reči koja *važe bez izuzetka* za jedan jezik, a u filozofiji nisu etablirana pravila po kojima se treba upotrebiti neka reč. To posebno važi za reč ‚filozofija‘, što potvrđuje mnoštvo značenja sa kojima se ona konotira upravo u okviru filozofije. Filozofi se razilaze i po tome šta smatraju suštinom filozofije. Tako bi jedan ortograf za reč ‚pravopis‘ mogao reći da se na dva načina valjano razdvaja na kraju reda (‚pra-vopis‘ ili ‚pravo-pis‘, a ne recimo ‚pr-avopis‘ ili ‚pravop-is‘); ali ako neki filozof pod rečju ‚filozofija‘ podrazumeva metafizičko učenje o bivstvu, to neće prihvatiti onaj ko smatra da je filozofija u suštini kritika jezika. Drugim rečima, upotreba reči ‚filozofija‘ je specifična i zato njena refleksija treba da bude zadatak jedne discipline kao što je metafizika, s tim što se ona razlikuje od same filozofije, pa otuda ne može biti jednostavno neka „filozofija drugog reda“³⁰.

Iako Vitgenštajn ne prihvata izričito ideju metafizike, ona bez obzira na to može imati koristi od njegovog načina filozofiranja. *Nolens volens*, on je konceptima *jezičke*

28 Da se radi o sasvim različitim iskazima, pokazuje njihova *referencija*: prvi (spinozistički) iskaz je (opšti) stav o ustrojstvu bivstvujućeg koji se može osporiti sa neke druge tačke gledišta (recimo one koja tvrdi individualnost sveg bivstvujućeg, njegovu „nesadržanost“ u nečem drugom), a drugi je stav o karakteru samog iskaza koji apstrahuje od njegove (ne)istinitosti, a sa takvom karakterizacijom će se verovatno složiti kako oni koji iskaz smatraju istinitim, tako i oni koji ga smatraju neistinitim ili barem problematičnim.

29 Ludvig Vitgenštajn, *Filozofska istraživanja*, str. 87.

30 Samo tzv. *samorefleksivna* varijanta metafizike bi se mogla na taj način poimati, gde bi se rezultati filozofskog i metafizikofskog mišljenja razlikovali *po stepenu* refleksije (refleksija „prvog reda“: stav o predmetu; refleksija „drugog reda“: stav o istom predmetnom stavu – pod uslovom da su i prva i druga refleksija refleksija *istog* mislioca). Govor o „samorefleksivnoj“ metafizici pored „eliminativne“ i „dijalektičke“ se može naći u sledećoj publikaciji: Dimitrios Markis, *Protophilosophie*. Zur Rekonstruktion der philosophischen Sprache [*Protophilosophie*]. Rekonstrukcija filozofskog jezika], Frankfurt am Main 1980. Zanimljivo je da Markis Vitgenštajna (između ostalog, pored Frojda) ubraja u predstavnike tzv. „eliminativne“ struje u metafizici po kojoj filozofiju treba razotkriti kao produkt iluzije.

igre [Sprachspiel] i *preglednog prikaza* [übersichtliche Darstellung] otvorio dva polja metafizofoske opservacije: pitanje kako da se rekonstruiše agonalni diskurs filozofije i kako da se dobije pregled filozofskih pozicija. Filozofski diskurs je u svojoj biti *agonalan*, a to znači da se odvija u zauzimanju i odbrani pozicija, odnosno, napadu na suprotne pozicije. Radi se o svojevrsnim jezičkim igrama koje imaju svoja pravila, a zanimljivo je da se primena tih pravila (ili čak njihovo kršenje) odvija na način koji je interesantan kako za logiku i teoriju argumentacije, tako i za retoriku³¹. S druge strane, oko svakog filozofskog problema kao žarišta filozofskog diskursa se formiraju tematska polja na kojima se zauzimaju različita *stanovišta* o tim problemima. Sa jedne tačke gledišta se određena stanovišta mogu povezati, sa neke druge ona se moraju razdvojiti. U svakom slučaju, postavlja se složen zadatak *relacioniranja* filozofskih pozicija, u smislu ustanovljavanja kako odnosa tih pozicija prema stvari koja je predmet rasprave, tako i njihovih međusobnih odnosa. I jedno i drugo spada u domen metafizofije: analiza filozofskih jezičkih igara i davanje sinoptičkog prikaza pozicija na diskurzivnom polju filozofije.

Moglo bi se reći da je metafizofija u tom smislu jedna *strateška* disciplina, jer ona se bavi strategijama kojima se filozofi služe kako bi odbranili svoju poziciju od prigovora svojih protivnika i pridobili naklonost onih koji se još nisu pozicionirali na određenom tematskom polju. Metafizofija, naravno, ne određuje pravila³² jezičkih igara na polju metafizofije, već samo opisuje kako se filozofi, raspravljajući među sobom, pridržavaju tih pravila ili kako ih krše. Radi se o neobičnoj upotrebi pravila: naime, filozofi ih upotrebljavaju *nesvesno*. Tako to mora biti, jer ako bi bili svesni tih pravila, razotkrili bi sopstvenu strategiju, pokazalo bi se da argumenti koji su dati u prilog nekoj tezi nemaju svoj osnov toliko u stvari, koliko u *želji* da se očuva sopstveno stanovište po svaku cenu. *Sve što me ne opovrgne, čini me jačim* – to je duboko uverenje svakog filozofa, koje se u filozofiji upravo ne diskutuje. U tom smislu bi metafizofija zaista mogla imati sličnosti sa *metapsihologijom*, onako kako je ovu zamislio Zigmund Frojd – ona bi pojašnjavala ono *nesvesno filozofije*.

Mada bi se moglo učiniti da je destruktivan, karakter metafizofije je *(re)konstruktivan*, u dvostrukom smislu: njena kritika filozofije je konstruktivna, ona želi pomoći da filozofija bolje shvati sebe, svoje prednosti i nedostatke, svoje mogućnosti i granice, jer samo na tom putu je moguća njena *regeneracija* u vidu novih misaonih formi; ali metafizofija takođe ima udela u *(re)konstrukciji* mogućih (filozofskih) „slika sveta“ tako što otvara spektar mogućih stajališta preko kojih se možemo postaviti naspram neke

31 Jedan pokušaj takve rekonstrukcije filozofskih jezičkih igara dao je Šopenhauer u svojoj *Erističkoj dijalektici*. Upor. Artur Šopenhauer, *Eristička dijalektika*, Novi Sad 2007.

32 Pojam pravila nije neproblematičan, pošto pretpostavlja saglasnost onih koji će se držati tih pravila – radi se o *arbitrarnom* pojmu. A u filozofiji ne postoji (idealna) situacija u kojoj bi došlo do donošenja *zajedničke odluke* da se prihvate određena pravila, štaviše, filozofskim argumentima se može čak i osporiti mogućnost jedne takve odluke. S druge strane, na pravila se filozofi pozivaju obično onda, ako smatraju da ih drugi krše – dakle, rekurs na njih je negativno motivisan i deo sopstvene strategije. Tako su npr. pozitivisti prebacivali metafizicizma da su se prilikom formulisanja svojih filozofema ogrešili o pravila suvislog govora. Pri tom su prevideli arbitran karakter svog stava – pravila koja oni prihvataju, ne moraju prihvatiti anti-pozitivisti. Moglo bi se stoga reći da je situacija filozofije po pitanju postavljanja prema pravilima diskursa *paradoksalna*: u filozofiji je pravilo da se pravila ne moraju prihvatiti.

stvari, nekog razmatranog problema, a time razlaže idealni konstrukt „celovite“ slike sveta u mnoštvo *alternativnih pogleda na svet*³³, koji subjektu mišljenja stoje „na raspolaganju“, ostavljajući otvorenom mogućnost da se odluči za jedan od njih ili eventualno suspenduje odluku (ovo poslednje bi bio slučaj skeptika – a na drugoj ravni: samog metafilozofa). Ostaje nimalo lako pitanje da li je sama odluka – ili pak njena suspenzija – *racionalno* motivisana. Iz kog razloga se neko opredeljuje za materijalizam, a neko drugi za idealizam, iako se i za jedno i za drugo stanovište mogu navesti podjednako jaki argumenti? Zašto obično ne trijumfuje skeptička ravnodušnost? Šta je to što nas naposljetku nagoni da pokažemo angažman i zauzmemo stav? Odgovor na ova pitanja mogao bi nas dovesti do drugačijeg uvida u ustrojstvo *filozofske racionalnosti*. Kao što se vidi iz ovih preliminarnih napomena, program metafilozofije je *radikalan*, on se tiče strukture filozofskog mišljenja koja još uvek nije dovoljno razjašnjena.

V ZAKLJUČNA REČ

Primer Vitgenštajnovog stava prema filozofiji pokazuje da naizgled kritičko poimanje sâme filozofije ne mora rezultirati njenom negacijom. Naprotiv, kao posledica takvog stava može se javiti potreba za jednim *distanciranim* pogledom na filozofiju koji bi mogao rasvetliti strukturu filozofskog mišljenja koja izmiče pogledu samih filozofa, a čiji neutralan opis bi doprineo boljem sagledavanju spoznajnih mogućnosti filozofije. *Distanca* prema filozofiji, tačnije: prema određenim filozofskim pozicijama, je neophodna, kako bi se ona uopšte adekvatno prikazala, a to znači – kao *agonalno-pozicionalni* diskurs. Pregled „jezičkih igara“ na polju filozofije i prikaz pravila njihove (strateške) upotrebe treba prepustiti metafilozofiji kao zasebnoj disciplini. Time se filozofija oslobađa pritiska da objasni raskorak između pronalaska apsolutno istinitog stanovišta (jednog ideala) i mnoštva filozofskih pozicija (njenog faktičkog stanja) i onda može nastaviti sa istraživanjem problema na način koji joj je primeren. Isto tako se metafilozofiji ne može prebaciti ignorancija naspram istine, jer njen zadatak uopšte nije određivanje ove poslednje, a nije ni procenjivanje „istinitosti“ određene pozicije. Ovom raspodelom „kompetencija“ – filozofija govori o stvarnosti, metafilozofija o filozofskom mišljenju – stvara se teren na kom će se jednom moći uspostaviti takva diskurzivna formacija koja će, uzimajući u obzir rezultate kako filozofske konstrukcije stvarnosti, tako i metafilozofske rekonstrukcije filozofije, *usaglasiti* zahteve za važenjem filozofskih pozicija i metafilozofsku potrebu za preglednošću čime će se obezbediti sigurnija *orijentacija* u svetu mišljenja. Uloga (meta-)filozofskih istraživanja u duhu Vitgenštajna na putu ka takvoj koncepciji bi se mogla uporediti sa onom *lestvi* o kojima je govorio na kraju

33 Upravo se ovde otvara prostor za primenu Vitgenštajnovog pojma tzv. *familijarnih sličnosti*. Jer pokazuje se da između navodno sasvim suprotstavljenih filozofskih pozicija postoji mogućnost varijacije predmetnog mišljenja, a metafilozofija pronalaskom „srednjih članova“ (upor. § 122 *Filozofskih istraživanja*) može sama doprineti kompletiranju čitave serije misaonih mogućnosti koja se dá razviti prilikom obrade nekog problema. Na osnovu toga se može zaključiti da je metafilozofija takođe i *inventivna* disciplina.

*Logičko-filozofske rasprave: kad ispune svoju funkciju, moraju se odbaciti*³⁴. Parafrazirajući Vitgenštajna mogli bismo stoga reći: *Rešenje problema filozofije će se primetiti na nestanku tog problema*³⁵.

DAMIR SMILJANIĆ
Faculty of Philosophy, Novi Sad

ANTI-PHILOSOPHY OR META-PHILOSOPHY?
ON THE IMPLICATIONS OF WITTGENSTEIN'S ATTITUDE
TOWARDS PHILOSOPHY

Abstract: The following article is devoted to the implications of Wittgenstein's attitude towards philosophy. I will examine the question whether his attitude is only negative, with the annihilation of philosophy as its logical consequence, or whether on the basis of this attitude a look at philosophy can be taken that would show that it makes sense to determine philosophy as a theoretical activity *sui generis*. Last but not least, proceeding from paragraph 121 from the *Philosophical Investigations*, I will consider the possibility of leaving the task of gaining a synoptic view of philosophical language-games to metaphilosophy as a specific discipline that avoids the identification with any philosophical standpoint.

Keywords: Wittgenstein, *Tractatus*, *Philosophical Investigations*, Reductionism, Minimalism, Critique of Language, Philosophical Language-Games, Synoptic View, Metaphilosophy

34 Upor. još jednom Ludwig Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, str. 189 (6.54).

35 Upor. isto (6.521).